

Mentalitetin məzmunu və mahiyyəti

Heyran Zeynalova

Azərbaycan Dillər Universitetinin baş müəllimi

E-mail: zcavidz@mail.ru

Rəyçilər: psixol. ü.f.d., dos. U.M. Qəzvini,
psixol. ü.f.d., dos. M.S. Əliyev

Açar sözlər: mentalitet, milli xarakter, xalq ruhu, təməl şəxsiyyət

Ключевые слова: менталитет, национальный характер, национальный дух, фундаментальная личность

Key words: mentality, national character, national spirit, fundamental personality

Təsadüfi deyildir ki, bəzi ədəbiyyatlarda, hətta mentallıq termininin işlədilməsi və onun məzmun və mahiyyətinə aydınlıq gətirilməsi istiqamətində müəyyən nəticəyə nail olmaq üçün qarşıya konkret olaraq belə bir sual qoyulur: “Milli xarakter, yoxsa mentallıq?”. Bu, heç də təsadüfi deyildir. Burada mühüm çətinliklərdən biri, heç şübhəsiz ki, ilk növbədə mentallıq anlayışının özünün təbiəti ilə bağlıdır. Çünki bir çox müəlliflər hər bir xalqın, etnosun, millətin özünəməxsus xarakterə malik olması fikrini irəli sürür və bu istiqamətdə müəyyən araşdırmalar aparırlar. Nəticədə isə elmi ədəbiyyatlarda yeni-yeni amorf terminlərin, anlayışların peyda olması üçün zəmin yaranmış olur. Həmin anlayış və terminlərin konkret olaraq nəyi ifadə etməsi ilə bağlı yekdil fikrin olmaması, bəzən isə bu fikirlərin birinin digəri ilə ziddiyyət təşkil etməsi tədqiqat planında ciddi çətinliyin yaranmasına gətirib çıxarır. Fikrimizə aydınlıq gətirmək üçün “milli xarakter” anlayışı ilə bağlı elmi ədəbiyyatda əks olunmuş bəzi fikir və mülahizələrə diqqət yetirək [4; 77].

İ.S. Konun fikrincə, ilkin olaraq xalqların həyat tərzini ifadə etmək məqsədi ilə təsviri anlayış qismində “milli xarakter”dən səyahətlərə dair ədəbiyyatlarda istifadə edilmişdir. Sonralar isə milli xarakter dedikdə bəzi müəlliflər temperamenti, digərləri şəxsiyyət əlamətlərini, üçüncülər sərvət meyillərini və s. nəzərdə tutmuşlar. Qloballaşma zəminində bu günlərdə daha maraqlı bir tendensiyanın şahidi oluruq. Belə ki, bir tərəfdən bütün dünyada inteqrasiya prosesi güclənir, digər tərəfdən isə bu inteqrasiyanın təsiri ilə bağlı etnosentrizmin, milli qürur hissənin kəskinləşməsi və bu zəmində də, məişət, siyasi və hərbi münaqişələr baş verir. Bu, çox ciddi və paradoksal bir tendensiyaadır. Sanki bu elə milliliklə, etnikliklə qloballığın və ya mentallıqla qloballığın paradoksudur. Hesab edirik ki, həmin paradoksal vəziyyətin yaranması səbəblərinin aşkara çıxarılması da məhz mentallığa, onun mahiyyətinin müəyyən edilməsinə bağlı bir məsələdir. Qloballaşma ilə bağlı daha bir məqam diqqəti cəlb edir. Belə ki, qloballaşma prosesinin güclənməsi zəminində biz bu günlərdə daha tez-tez milli xarakter, milli fikir, milli ədəbiyyat və s. kimi ifadələr eşidirik. Təbii ki, bu ifadələrin konkret olaraq hansı məna və məzmun kəsb etməsi ilə bağlı məsələ hər kəsi düşündürür. Amma həmin ifadələrin məzmun və mahiyyəti ilə bağlı suala aydınlıq gətirmək o qədər də asan məsələ deyildir. Fikrimizin təsdiqi kimi Q.D. Qoçevin aşağıdakı fikirlərini iqtibas gətiririk. O, yazır: “Xalqın milli xarakteri, fikri, ədəbiyyatı – çox “hiyləgər” və çətin dərk edilə bilən “materiyadır”. Onun mövcudluğunu hiss edirsən, lakin onu sözlərlə ifadə etməyə çalışdıqda sanki buxarlandığını, əhəmiyyətsiz şeylərdən danışdığını və ona aid etdiyini xüsusiyyətlərin yalnız ona deyil, bütün xalqlara aid olduğunu görürsən. Bu təhlükədən qaçmaq olmaz, yalnız onları daim yadda saxlamaq və onlara qalib gəlmək deyil, onlarla mübarizə aparmaq olar” [5;

320].

Burada əlavə şərhə ehtiyac görmürük. Sadəcə bir faktı qeyd etməliyik ki, mədəniyyətdə fərdin xüsusiyyətlərinin “tam patternlərini” müəyyən etmək üçün mədəni antropologiyada “mədəniyyətlərin konfigurasiyası”, “təməl şəxsiyyət”, “model şəxsiyyət” kimi yeni terminlər meydana gəlmişdir. Lakin bir müddətdən sonra tədqiqatçılar yenidən “milli xarakter” anlayışına müraciət etməyə başladılar. Amma indi də bununla bağlı müxtəlif nöqtəyi-nəzərlər mövcuddur. Hətta vəziyyət o həddə çatıb ki, ümumiyyətlə, milli xarakterin mövcud olub-olmaması ilə bağlı məsələ sual altındadır. İndi bir çox müəlliflər (Berry J.W. və b.) məsələni bu şəkildə qoyurlar ki, hətta biri digərinə oxşar olan fərdləri də diferensasiya edən milli xarakter dünyada bütün insanları birləşdirən şəxsiyyət elementlərindən “daha vacib” əlamətləridirmi? [2; 178].

Bəzi müəlliflərin də (Stefanenko T. və b.) qeyd etdikləri kimi son zamanlar milli xarakter anlayışının ardınca “təməl şəxsiyyət” və “modal şəxsiyyət” anlayışları da tədricən psixoloji və eləcə də mədəni antropoloji ədəbiyyatların səhifələrindən yox olmaqdadır. Onların əvəzində etnik birliklərin psixoloji xüsusiyyətlərini ifadə etmək üçün “mentallıq” anlayışı elmi dövriyyəyə daxil edilmişdir. Amma nəzərə almaq lazımdır ki, etnopsixologiyanın təşəkkülünün ilk dövrlərində onun görkəmli nümayəndələri başqa ad altında olsa da, məhz mentallığı öyrənmişlər. Belə ki, onlardan bəziləri xalq ruhunun məzmununu kimi ümumi təsəvvürləri (V.Vundt), “Sosial təsəvvürləri” (F.Xsyu), digərləri isə “tipik kollektiv yaşantıları” (Q.Q.Şpet) öyrənmişlər. Fransız alimi L.Levi - Bryul hətta mentalite terminindən istifadə etmişdir [6; 240].

“Mentalıq” anlayışının məzmun və mahiyyəti ilə bağlı vahid fikir yoxdur. “Mentalıq” mənasında kimin nəyi başa düşürsə ona müvafiq də tədqiqat planı qurur. Bu isə təsadüfi deyildir. Çünki “mentallıq” etnosa bağlı anlayışdır və etnosun özü ilə əlaqədar da ümumin qəbul etdiyi yekdil fikir yoxdur. Bəzi tədqiqatçılar ona coğrafi, digərləri sosial-iqtisadi, bir başqaları isə sosial qrup və s. kimi baxırlar. Etnosa social-iqtisadi vahid kimi baxan müəlliflər etnosların mentallıqlarının ayrılmasının mümkünlüyünü inkar edirlər. Yəni etnoslarda sabit təsəvvürlər sisteminin ayrılmasının mümkünlüyünü qəbul etmirlər.

Etnosa qrup kimi baxıldıqda isə vəziyyət dəyişir. Bu halda, etnosa məxsusluğun mühüm göstəricisi kimi həmin etnosa (qrupa) mənsubluğun dərk edilməsi ön plana keçir ki, bu səbəbdən bəzi müəlliflərin fikrincə, məhz mentalıq etnopsixoloji tədqiqatın əsası predmeti olmalıdır. Amma burada da bəzi çətinliklər meydana çıxır. Həmin çətinliklərdən ən mühüm olanı yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi məhz mentalıq termininin axıradək aydın ifadə olunmaması ilə bağlıdır. Bu mövqedən çıxış edərək müasir tədqiqatçıların əksəriyyəti belə hesab edirlər ki, bu vəziyyət mentalıq terminindən geniş diapazonda istifadə etməyə və insan haqqında humanitar mühakimələri psixoloji təhlillə əlaqələndirməyə imkan vermir. Bu isə mentallığın tədqiqi zamanı eklektik üsullardan istifadəyə geniş meydan verməklə, əldə olunan nəticələrin birmənalı olmasına kölgə salır. Belə ki, müxtəlif ölkələrin psixoloq və etnoloqları belə eklektik üsullardan istifadə edərək mentallığı öyrənməyə cəhd edirlər. Son nəticədə isə onların mentallığı məhz milli xarakterə müncər etdikləri aydın olur. Təsadüfi deyildir, son dövrlərdə bu səpkidə nəşr olunan kitabların da (məs., “Rus mentallığı”, “İsveç mentallığı” və s.) sayı artmaqdadır. Həmin kitablarda müvafiq xalqların nümayəndələrinin şəxsiyyətlərarası əlaqə və münasibətlərdə təzahür etdirdikləri keyfiyyətlər ön plana çəkilir [7; 237].

Amma nəzərə almaq lazımdır ki, hansısa əlamətin yalnız müəyyən bir xalqa, etnosa aid edilməsi digərlərində həmin əlamətin olmaması anlamını vermir. Məsələn, hər kəs təsdiq edə bilər ki, Azərbaycan xalqı qonaqpərvər xalqdır. Təbii ki, kimsə deyə bilməz ki, başqa xalqlar qonaqpərvər deyildir və bu keyfiyyət yalnız azərbaycanlılara xas olan bir keyfiyyətdir. Yəni hansısa əlamətin müəyyən etnik birliyin sərvəti olması ilə bağlı fikrin qəbul edilməsi

yolverilməzdir. Bəs, burada yolverilən əsas olan nədir? Bu sualın cavabı kimi rus psixoloqu Q.Andreyeva yazır: “Söhbət heç də hansısa əlamətlər “yığınınından” deyil, daha çox bu yığında bu və ya digər əlamətin ifadə olunması dərəcəsiindən, onun təzahür xüsusiyyətindən gedir” [7; 69].

Göründüyü kimi, burada nə hansısa əlamətin unikalığından, nə də onların cəmindən danışılır. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, Azərbaycan psixologiyasında da daha çox milli xarakterin öyrənilməsinə diqqət yetirilmiş və bəzi tədqiqatlar (Ə.S. Bayramov, Ə.Ə. Əlizadə) aparılmışdır. Həmin tədqiqatlarda da milli xarakter anlayışına verilən izahlardakı fərqliliyə diqqət yetirilir və onun məzmun və mahiyyətinə aydınlıq gətirilməsinə cəhd edilir. Bu istiqamətdə görkəmli Azərbaycan psixoloqu prof. Ə.S. Bayramovun irəli sürdüyü fikir və mülahizələr diqqəti cəlb edir. O, yazırdı: “etnik xarakter və ya “milli xarakter”, “psixi sima” anlayışı ilə sinonim kimi işlədilir. “Psixi sima” anlayışı etnosa, yaxud bu və ya digər xalqa məxsus sabit psixi xüsusiyyətlərin məcmusudur. Yəni o, sabit etnik-psixoloji hadisə olub, adamların psixi həyatının dəyişkən müxtəlifliyində nisbi dəyişməzliyi ifadə edir. Elə etnik xarakterin də başlıca cəhəti həmin nisbi dəyişməzliyi nisbətən sabit üsürləri əks etdirməsindədir. Göründüyü kimi, çox maraqlı fikirdir. Əslində, bu fikir “mentallıq”, “mentalitet” anlayışlarının məzmun və mahiyyətinin mühüm tərəfini əks etdirir. Mentalitetlə bağlı D.D. Polejayevin fikirlərində də bu məqama xüsusi diqqət yetirilir: “Mental xüsusiyyətlər fərdin psixikasında və insanların davranışında insanın müəyyən etnosa, sosiuma və zamana məxsus olmasını təyin edən hansısa “konstantlar” kimi təzahür edir” [2; 56].

Lakin bu “nisbi dəyişməzlik” nədən qaynaqlanır onların formalaşması şəraiti mexanizmləri necədir, struktur elementləri nələrədən ibarətdir və s. kimi suallar, təəssüf ki, açıq qalır. Hansı ki, cəmiyyətdə baş verən köklü dəyişikliklər zamanı bu suallar, xüsusən də, insanların mental xüsusiyyətlərini, mentalitetin aksioloji strukturunu bilməmək və onları nəzərə almamaq ciddi fəsadlar doğura bilər. Azərbaycan psixoloqu prof. R.İ. Əliyev isə 2006-cı ildə nəşr etdirmiş olduğu “Mentalitet” adlı kitabında mövcud elmi ədəbiyyatın psixoloji təhlili əsasında “mentallıq” və “mentalitet” anlayışlarının fərqli tərəflərinə aydınlıq gətirməyə, eləcə də konkret həyati faktlara istinad edərək mentalitetin formalaşması ilə bağlı məsələni araşdırmağa çalışmış və maraqlı fikir və mülahizələr irəli sürmüşdür. Son zamanlar “mentalitet” anlayışının özü daha çox diqqəti cəlb etməyə başlamışdır. Bu da təsadüfi deyildir [1; 27]. Çünki hər bir xalq özünün özgürlük tarixini, müasir durumunun xüsusiyyətlərini, gələcək perspektivlərini doğru-düzgün dərk etməyə ciddi ehtiyac duyur. Amma mentalitet fenomeninin birmənalı xarakter daşması həm bu ehtiyacın ödənilməsi, həm də onun tədqiqi istiqamətində xeyli çətinliklər yaradır.

Mentalitetin məzmun və mahiyyəti ilə bağlı məsələni müfəssəl surətdə araşdırmaq başqa bir yazımızın mövzusu olduğundan, burada onunla əlaqədar yalnız bəzi məqamlara diqqət yetirməyi məqsədəuyğun hesab edirik. Aparılan tədqiqatdan o da aydın olur ki, mədəniyyətdən asılı olmayaraq öz uşaqları ilə baş vermiş hadisələri müzakirə edən anaların uşaqları hadisələri daha müfəssəl şəkildə yadda saxlayır və özlərinin də orada iştirakını nəzərə çarpdırır. Yəni hansı dəyərlərin ön və ya arxa plana çəkilməsi ailə və ailə tərbiyəsinin xüsusiyyətlərinə bağlıdır. Bu baxımdan da, deyə bilərik ki, ailə tərbiyəsi mentalitetin formalaşmasının əsas şərtlərindəndir.

Bir cəhəti də nəzərə almaq lazımdır ki, mentalitet dəyişməz deyildir və mentalitetə xas olan dəyərlərə zaman - zaman baxılmalı və cəmiyyətin, xalqın inkişafına səbəb olan, onu dünyanın öncül xalqları sırasına daşıya bilən dəyərlər qorunub saxlanılmalı, əksinə təsir edənlər isə aradan qaldırılmalıdır. Bunun üçün bütövlükdə tərbiyə sistemində xüsusən də ailə

tərbiyəsində müəyyən düzəlişlər edilməli və təkmilləşdirilməlidir.

Məqalənin aktuallığı. Araşdırdığımız problem çox mürəkkəb təbiətə malikdir və bu səbəbdən də onun öyrənilməsi bir sıra çətinliklər yaradır. Həmin çətinliklər etnik psixoloji zəmində bəzi məsələlərə aydınlıq gətirilməsini zəruri edir.

Məqalənin elmi yeniliyi. Qloballaşma zəminində müşahidə olunan “paradoksal vəziyyətin” neytrallaşdırılması istiqamətində mentalitetin formalaşmasının əsas şərtlərindən olan ailə tərbiyəsinin təkmilləşdirilməsi və ona lazımı korreklər edilməsi təklif olunur.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədə elmi ədəbiyyatın təhlili əsasında mentallıq anlayışının məzmun və mahiyyətinin açılmasına təşəbbüs edilir. Fərqləndirilən problemlərin araşdırılması zamanı alınan nəticələr - tələbələr, müəllimlər, tədqiqatçılar və digərlərinin düzgün istifadəsinə yardımçı ola bilər.

Ədəbiyyat

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya: Dərslik. Bakı, 2003.
2. Bayramov Ə.S. Etnik psixologiya məsələləri. Bakı: Elm və həyat, 1996.
3. Əlizadə Ə.Ə. Etnik psixologiyanın müasir dövrdə əsas problemləri: ənənə və müasirlik. Bakı: BDU, 1996.
4. Əliyev R. Mentalitet. Bakı: Elm və təhsil, 2009.
5. Стефаненко Т.Г. Этнопсихология. М.: Академический проект, 1999.
6. Стефаненко Т.Г. Этнопсихология: Учебник для студентов вузов: ЗАО. М.: Аспект - Пресс, 2014.
7. Андреева Г.М. Социальная психология. М.: Аспект Пресс, 1996.

X. Зейналова

Суть и сущность менталитета Резюме

В статье предпринимается попытка раскрыть содержание и суть понятия ментальность на основе анализа научной литературы. С этой целью представлен сравнительный анализ понятий «национальный характер», «конфигурация культур», «основополагающая личность», «модальная личность» и «ментальность». Предлагается совершенствование семейного воспитания, являющегося одним из основных направлений формирования менталитета в направлении нейтрализации наблюдаемой на почве глобализации «парадоксальной ситуации» и внесения в него необходимых корректировок.

H. Zeynalova

The contents and essence of the mentality Summary

The paper discloses the essence and the content of the notion of morality on the basis of analysis of scientific references. The notions of “national character”, “configuration of cultures”, “fundamental personality”, “modal personality” and “morality” are comparatively analyzed. It is proposed to perfect family upbringing that is a fundamental prerequisite of the